

⁹ Про діяльність УТГП див. Український Технічно-господарський інститут. – Нью Йорк, 1962. – С. 55-100.

Див. також: Зозуля Я. Українські школи на еміграції. – Нью Йорк: Український технічний інститут в Нью-Йорку, 1958.

¹⁰ УВЕШ. Шість років Української Економічної Високої Школи в Мюнхені (1945 – 1951). – Мюнхен, 1951. – С. 6.

¹¹ Лаба В. Українська Греко-Католицька Духовна Семінарія на чужині // Сьогодні й минуле. – 1948. – № 1. – С. 63-66.

¹² Ковалів П. Богословсько-Педагогічна Академія УАПЦ в Мюнхені // Сьогодні й минуле. – 1948. – № 1. – С. 66-68.

Микола Мушинка

Наукове товариство ім. Шевченка в Словаччині

Пряшів, Словаччина

РОЛЬ ЧЕСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ПРИ ВИВЧЕННІ МОВИ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

Чеські науковці були першими, хто цікавився мовою і фольклором українців. Нагадаймо, що чеський вчений Ян Благослав (1523 – 1571) вже в середині 16 ст. залучив повний текст української пісні “*Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?*” до своєї “*Граматики чеської*”, як зразок одного з діалектів “словенської мови”¹.

Чех Ян Прач (середина XVIII ст. – 1818) наприкінці XVIII ст. записав перші мелодії українських пісень². Мовою Придніпрянської України, зокрема “Енеїдою” Котляревського, цікавився батько чеської філології Йозеф Добровський. Його мовна система лягла в основу граматики Івана Могильницького³. Чеські вчені Павол Йозеф Шафарик, Ян Коллар, Карел Гавлічек-Боровський, Франтішек Ладислав Челаківський, Франтішек Палацький та інші – мали великий вплив на національне відродження українців Галичини, особливо на членів “Руської трійці”⁴. Чех Карел Гавлічек-Боровський своєю подорожжю в Україну 1842 р. відкрив цей край своїм землякам. Пишучи про мову? він ствердив, що українська мова є вповні сформованою самостійною літературною мовою, віддаленою від російської не менше, ніж польська від чеської: “*Rusíni jsou v každém ohledu i v jazyku i v obyčejích i v historii samostatný slovanský kmen*”⁵, – заявив він у часі, коли переважна більшість науковців вважала русинів-українців південною гілкою російського народу, а їх мови і культуру складовою частиною російської мови і культури. Делегати західної України були дуже тепло привітані чеською громадськістю на Слов’янському з’їзді в Празі 1848 року⁶.

Через нецілих 30 років після цього з’їзду – у 1876 р. саме у Празі вийшло перше безцензурне видання творів найбільшого поета України Тараса Григоровича Шевченка⁷, а через нецілих десять років чех Алоїз

Єдлічка (1821 – 1894) видав у Києві велику нотовану збірку українських народних пісень “Собраніє малоросійських песен”, яка кілька разів перевидавалася під різними назвами⁸. Визначною постаттю чесько-українських взаємин другої половини ХІХ ст. був етнограф, історик та публіцист Франтішек Ржегорж (1857 – 1899). Будучи спадкоємцем не-малого батьківського маєтку в Чехії, він продав його і переселився у східну Галичину, щоб на місці досліджувати творчість, мову і культуру народу, який зачарував його. За власні кошти накупив велику кількість чеських книжок, які подарував товариству “Просвіта” у Львові⁹, а Національному музеєві в Празі передав колекцію українських книжок разом з безцінною збіркою етнографічних матеріалів та фотодокументів. Його праці про українців і їх культуру (з яких значна частина залишилась в рукописах) та фотографії з подорожей ще й досі залишаються неперевершеним джерелом для пізнання історії, літератури і народної культури українців Карпатського регіону¹⁰.

Найвизначнішою постаттю чеської науки і політики, безпосередньо пов’язаною з Україною, був проф. Томаш Геріг Масарик (1850 – 1937). В 1917 р., будучи в Києві, він нав’язав співпрацю з українськими вченими й політиками, а в 1918 р. в США вів переговори із закарпатськими русинами про приєднання Закарпаття (Угорської Русі) до Чехословаччини. Як президент ЧСР він дбав не лише про розвиток Закарпаття, але надавав велику допомогу українській еміграції. З його ініціативи при Чеській академії наук була створена комісія із найвизначніших спеціалістів-філологів, яка мала вирішити питання літературної мови Підкарпатської Русі. 4 грудня 1919 року комісія ухвалила постанову, в якій, між іншим, говорилося: *“Творити нову слов’янську мову для жителів Підкарпатської Русі було б не лише складно, але з наукової точки зору недоцільно, а з політичної – небажано... Оскільки місцевий руський говір Підкарпатської Русі є без сумніву говором малоруським, потрібно літературною мовою населення визнати літературну мову малоруську, яку вживають його найближчі сусіди й одноплемінники – галицьку українську мову”*¹¹. В кінці резолюції комісія рекомендувала: *“Доцільно було би доручити це завдання молодому філологу з належною науковою підготовкою”*¹².

Таким філологом став Іван Панькевич (1887 – 1958) – галичанин, який закінчив філософський факультет Віденського університету і мав за плечима солідний досвід в науковій та педагогічній роботі. Від січня 1920 р. він завідував мовними справами в шкільному рефераті Цивільної управи Підкарпатської Русі. Згідно з рекомендацією Чеської академії наук, він написав і видав граматику української мови з етимологічним правописом¹³, яка мала три видання (1922, 1927 та 1936) і була найпоширенішим мовним підручником на Закарпатській Україні та Пряшівщині.

Чехословацька академія наук і мистецтва (заснована 1891) після приєднання Закарпаття до складу Чехословаччини приділяла посилен-

ну увагу цьому регіону. З її ініціативи було влаштовано експедиції в цей край та видано кілька поважних публікацій¹⁴. Чеська академія наук підтримувала культурно-громадське товариство “Просвіта” (проукраїнської орієнтації), засноване в 1920 р., але й Общество ім. О. Духновича (проросійської орієнтації), засноване в 1921 р. Брала участь у влаштуванні етнографічної виставки “Мистецтво і життя Підкарпатської Русі” в Празі восени 1924 р.¹⁵ тощо.

До десятої річниці заснування Чехословацької республіки ЧСАН вирішила зафіксувати наймодернішою тодішньою звукозаписувальною технікою стан народнорозмовної мови чехів, словаків та закарпатських українців. Для реалізації цього плану в 1928 р. була створена п'ятичленна комісія, до складу якої входили чеські вчені – професори Карлового університету: Йозеф Хлумський (голова), Отакар Фішер, Їржі Горак, Йозеф Зубатий та Еміль Сметана. До участі в проєкті було запрошено й Івана Панькевича, який на Першому з'їзді слов'янських філологів у Празі влітку 1929 р. зачитав програмову доповідь “*Фонограф в службі лінгвістики*”¹⁶. Із трьох продемонстрованих типів фонографа (австрійського, німецького та французького). Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі рекомендував для Чеської академії наук звукозаписувальний апарат французької фірми Pathé з Парижа, представники якої прибули в Прагу у вересні 1929 року разом з директором Інституту фонетики Паризького університету проф. М. Пернотом, щоб приступити до реалізації широко задуманого проєкту, який мав охоплювати і територію тодішньої Підкарпатської Русі¹⁷.

Фонографічна комісія обрала кращих спеціалістів для реалізації своєї програми. Підібрання інформаторів та запис закарпатських говірів було доручено Івану Панькевичу.

Іван Панькевич поставився до дорученого йому завдання дуже серйозно. Він намагався, щоб у проєкті були представлені всі українські говори Закарпаття: від підніжжя гір Високі Татри на Пряшівщині – по Говерлу на закарпатській Гуцульщині (“від Остурні – по Ясіня”). На цій території він виділив п'ятнадцять регіональних та локальних говірок, з яких кожна мала бути репрезентована одним інформатором. Підбору інформаторів – “людей з відповідним голосом і добрим вимовом”. І. Панькевич присвятив літні вакації 1929 р. Ряд інформаторів він відвідав особисто, інших запросив письмово або посередництвом знайомих учителів. В середині жовтня 1929 року він спровадив до Праги чотирнадцятьох інформаторів – представників основних українських говірок Закарпаття: сімох із Пряшівщини та сімох із Закарпатської України. У проєкті були представлені всі регіони Закарпаття – від Гуцульщини на сході по Спиш на заході¹⁸. Від чотирнадцятьох оповідачів та співаків (серед яких були прості селяни, робітник, ремісник, учитель і студент) були записані зразки мови і фольклору: сім казок, дві повісті, одна легенда, один анекдот, два народні оповідання, два описи весілля, дві балади, п'ять весільних пісень, дві

хрестильні, чотири колядки, три веснянки, по одній собітковій, вівчарській, чумацькій та пияцькій піснях¹⁹.

Із записів говірок Закарпатської України та Пряшівщини було виготовлено одинадцять грамофонних пластинок, що стали майном фонографічного архіву ЧСАН в Празі.

В тому ж 1929 р. І. Панькевич провів дуже важливі експерименти над фонетикою закарпатоукраїнських говірок у фонетичній лабораторії Карлового університету, очолювані проф. Йозефом Хлумським, а за його методою і вдома на Закарпатті. Для експерименту він обрав шістьох людей з доброю артикуляцією з різних регіонів Закарпаття. Кожному з них він вклав у рот спеціальний прилад з експериментальною півкою (папірцем) і попросив висловити одні і ті ж слова. При оцінці експерименту він міг зміряти площу дотику на язичку та піднебінні при артикуляції різних звуків. Результати цих експериментів (палатограми) він використав у своїй габілітаційній праці “Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей” (Прага, 1938).

Восени 1935 р. празький Radiojournal здійснив експедицію на Закарпаття з метою запису кращих зразків фольклору цього регіону на грамофонні платівки. Підбір інформаторів і на цей раз було доручено Івану Панькевичу, який спровадив до Ужгорода (де здійснювалися записи) співацькі та музичні групи із Рахова, Нересниці, Тур’я-Ракова, Імстичева та Вишніх Верецьких. В часі від 18 по 25 листопада 1935 року за підрахунками самого І. Панькевича на 38 металевих матрицях (19 грамплатів) від цих шістьох груп було записано 80 пісень та 40 музичних творів, разом 120 фольклорних зразків.

Унікальні записи цих двох акцій збереглися в одному примірникові – в архіві Івана Панькевича. В 2002 році їх було видано окремою книжкою “Голоси предків” – з паралельними текстами українською та словацькою мовами, з додатком компактного диска, що містить 133 зразки фольклору: 98 пісень, 14 прозових творів та 21 зразок інструментальної музики²⁰.

В 1922 р. в Празі було засновано Слов’янський інститут, метою якого було нав’язування та утримання контактів із слов’янськими країнами та наукове дослідження Словаччини і Закарпатської України. Між його членами, обраними загальними зборами і ухваленими президентом Чехословацької республіки Т.Г. Масариком, були й визначні україністи: Іван Огієнко, Степан Смаль-Стоцький, Леонід Білецький, Василь Симович та інші.

В 1928 р. при Слов’янському інституті було засновано Корпус по дослідженню Словаччини і Підкарпатської Русі (Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi), який розгорнув широку роботу по вивченню найсхіднішої частини Чехословацької республіки: організував і фінансував польові експедиції на Закарпаття та сприяв видаванню наукових праць про цей регіон.

За 12 років свого існування Слов’янський інститут видав понад 70

праць, серед яких значну кількість становила карпатистика. Найбільше з них появилoся в серії “Knižovna Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi”. Це – ґрунтовні наукові моноґрафії Олексія Петрова²¹, Юліяна Яворського²², Івана Панькевича²³, Думитра Кранджали²⁴, Франтішка Тішого²⁵ та Володимира Січинського²⁶. Кожна з цих праць містить багатий першоджерельний матеріал, який не втратив свого значення і по сей день. З них на окрему увагу заслуговує 546-сторінкова моноґрафія Івана Панькевича “Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей”, видана українською мовою з чеським і французьким резюме. Автор в ній подав аналіз фонетики та морфології українських говорів від підніжжя Високих Татр до Говерли. На цій території І. Панькевич встановив два основні типи говорів: архаїчний, що займає весь регіон південних Карпат (від ріки Тересви по Попрад) та новіший – на схід від Тересви. В додатку автор навів численні зразки говірок із 108 сіл досліджуваного регіону (по суті, фольклорних творів) та п’ять карт. Матеріали до дальших двох частин моноґрафії (синтаксис та словник) залишилися в рукописі. Над словником, картотека якого нараховує понад 100.000 реєстрованих слів, певний час працювали Орест Зілінський та Андрій Куримський, однак жодному з них не вдалося завершити працю²⁷.

У післявоєнний період нововідновлений Слов’янський інститут (назва якого кілька разів мінялась; найдовше він існував під назвою Чехословацько-радянський інститут Чехословацької академії наук – ČSI ČSAV, зосередив свою увагу на дослідження мови і культури українців Словаччини, направляючи туди кілька діалектологічно-фольклорних експедицій, влаштовуваних Іваном Панькевичем (тепер вже завідуючим українським відділом україністики в Карловому університеті) та його учнями: Олдржіхом Лешкою, Андрієм Куримським, Костем Ґеник-Березовським, Ярославом Моравцем, Миколою Мушинкою та іншими.

Іван Панькевич за дорученням Слов’янського інституту перші післявоєнні експедиції на Пряшівщину здійснив вже в 1946 – 48 роках, досліджуючи покраїні записи на церковних книгах, лексику, сімейно-побутову та календарну обрядовість (головним чином, колядки та щедрівки). Не зважаючи на те, що на дослідження в нього були посвідки від празьких установ та від Єпархіального уряду Греко-католицької церкви в Пряшеві, його подорожі в українські села викликали підозру місцевих органів. Вченого вважали контактною особою з членами УПА, які саме тоді оперували на даній території. В деяких селах його вважали емісаром православ’я, який ніби інкоґніто прибув списувати інвентар греко-католицьких церков. Розлючені селяни його не пускали в церкви і він змушений був передчасно закінчити свої дослідження²⁸.

Останню експедицію на Пряшівщину І. Панькевич здійснив влітку 1957 року, відвідавши разом з О. Лешкою, А. Куримським та М.

Мушинкою село Курів Бардіївського округу та інші навколишні села. Під час цієї експедиції учасниками вперше було засновано магнітофон для запису діалектологічно-етнографічних матеріалів²⁹.

Після смерті І. Панькевича (1958) експедиції продовжували його вище згадувані учні, вже послідовно користаючись магнітофоном. Головним ініціатором цих експедицій був професор Карлового університету Одржіх Лешка (1927 – 1997), видатний представник чеської структуральної лінгвістики, голова поновленого Празького лінгвістичного гуртка. Зібрані матеріали він використав у серії наукових праць, з яких найвизначнішою є монографія *“Говір селя Убля Східної Словаччини. Етюди з української діалектології”* (Прага, 1973).

Частина зібраного матеріалу і переписаного з магнітних плівок (головним чином, студентом Карлового університету Степаном Пирошем) увійшла у книжку *“Розповіді з Підкарпаття”*³⁰. Основу змісту книги становлять звукові записи із дев'ятьох українських сіл Снинщини і Меджилабірщини³¹. Це – розповіді про газдування на вузьких неврожайних полях, про подорожі на заробітки, про першу і другу світові війни, вечорниці, обряди, звичаї, але й цілі казки, легенди, повісті, перекази, народні оповідання. Все записане із збереженням найменших нюансів народнорозмовної мови фонетичною транскрипцією, апробованою визначним українським мовознавцем Юрієм Шевельовим із США. Книжка, на видані якої поділялися три академічні установи (Українська академія мистецтва та науки в США, Слов'янський інститут Академії наук ЧР та Інститут української мови АН України), присвячена пам'яті першого з авторів Одржіха Лешки, який доклав найбільше енергій на її упорядкування, але не дочекався її видання. Умер пару місяців перед її виходом у світ – 9 серпня 1997 року. Йому належить вступна стаття *“Як виникла ця книжка, до кого вона звертається, і чого ми цією книжкою хочемо добитися”* (с. XI-XIV). Короткий некролог про О. Лешку написали його співавтори Ружена Шішкова та Микола Мушинка (с. IV-V). О. Лешка в додатку подав блискучий аналіз звукової будови говірок села Убля (с. 245-268) та Звала (269-290), а М. Мушинка поповнив книжку описом сімейно-побутових обрядів русинів-українців Пряшівщини *“Від маминого мола до гробової дошки”* (с. 291-312) та фотографіями на цю тему (с. I-XVI). Рішення проекту було фінансоване Грантовою агентурою Академії наук ЧР, а видання книжки профінансувала Українська Академія мистецтва і науки США.

Успіх книжки *“Розповіді з Підкарпаття”* спричинився до того, що працівниці Слов'янського інституту АН ЧР Ружені Шішковой вдалося роздобути у Грантової агентури АН ЧР новий трьохрічний грант для опрацювання магнітофонних записів з польових досліджень, здійснених штатними та позаштатними працівниками Слов'янського інституту і їх збереження. В рамках цього гранту майже всі записи 1957 – 1967 років (із 52 українських сіл Пряшівщини), евідовані в фонотеці

Слов'янського інституту, було дигіталізовано і переведено на 91 компактний диск (CD) – по 3-5 годин на кожному диску. До кожного диску було долучено детальний опис його змісту із зазначенням місця та величини (стопажу) кожного записаного твору (пісні, казки, розповіді) на диску. Отак виник унікальний корпус звукових записів, збережених для майбутніх поколінь.

Щоб ці записи не лежали мертвим капіталом, до них Р. Шішковою було виготовлено детальні реєстри, що охоплюють 527 тем, 542 інципіти пісень, 222 назви казок та інших зразків словесного фольклору та 193 діалектні слова. Реєстри Р. Шішкової (с. 167-174) разом з її вступною статтею про історію дослідження південнокарпатських говорів (с. 9-34), розвідкою М. Мушинки про український етнос східної Словаччини і його календарну обрядовість (с. 35-70), історично-демографічними довідками Олександра Мушинки про кожне з 52 сіл, з представлених в корпусі (с. 71-86) та картою досліджуваного регіону (с. 175), було видано окремою книжкою під назвою *“Українські говори Словаччини”*³². До книги долучено супровідний компакт-диск з кращими зразками звукових записів.

91-дисковий корпус звукових записів українських говорів Словаччини було виготовлено в трьох комплектах, з яких один залишився в Слов'янському інституті, другий було подаровано Архіву АН ЧР, а третій – Музею українсько-руської культури в Свиднику.

Реалізацією цього сміливого проекту Чеська академія наук у Празі зробила вагомий внесок у справу звукової фіксації мови українського населення Словаччини на певному етапі її розвитку (1957 – 1967 роки) і наочно продемонструвала один із способів збереження звукових записів для майбутніх поколінь.

Примітки:

¹ Детальніше про це див.: Мушинка М. Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш? Нове про історію дослідження і місцезнаходження найдавнішого запису відомої української народної пісні // Народна творчість та етнографія. – 2000. – Ч. 2-3. – С. 3-16.

² Собрание русских народных п'сень, с их голосами, положенных на музыку Иваном Прачем. – Санкт-Петербург, 1790; друге видання – 1815.

³ Колесса О. Погляди на історію українсько-чеських взаємин Х – ХХ ст. – Хроніка. – Ч. 1. – Вип. 25-26: Україна – Чехія. – Ч. 1. – Київ, 1999. – С. 21.

⁴ Zapletal Fr. Rusíni a naši buditele. – Praha, 1921. – S. 5.

⁵ Horák J. Z národopisných studií K. Havlíčka // Národopisný věstník Československý. – Sv. XVII. – Praha, 1923.

⁶ Данилак М. Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848 – 1849 років. – Пряшів, 1972.

⁷ Шевченко Т.Г. Кобзарь з додатком споминок про Шевченка. – У

Празі. Nákladem knihkupectví dra Grégra a Ferd. Dattla. – 1876.

⁸ “Сто українських народних пісень” Алоїза Єдлічки // Хроніка. – Вип. 25-26: Україна – Чехія. – Ч. 1. – С. 192-195.

⁹ Нині вони займають окреме приміщення (читальний зал для професорів) Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка.

¹⁰ Мольнар М. Франтішек Ржегорж і Україна // Народна творчість та етнографія. – 1959. – Ч. 1. – С. 79-89; Valášková N. František Řehoř (1857 – 1899) a jeho etnografická činnost. – Praha, 1999; Kaleta P. Cesta do Haliče. František Řehoř a poznání života východní Haliče ve druhé polovině 19 století. – Praha: Volabia, 2004.

¹¹ Tichý F. Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi. – Knihovna Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze. – Č. 11. – Praha, 1938. – S. 112-113. (Переклад автора – М. М.).

¹² Там же. – С. 113.

¹³ Панькевич І. Граматика руського язика для школ середніх и горожанських. – Прага, 1922.

¹⁴ Найвизначніші інформаційні книжкові видання про Закарпатську Україну міжвоєнного періоду: Vavroušek V. Církevní památky na Podkarpatské Rusi. – Praha, 1929; Hora A. Podkarpatská Rus. Přehled poměrů karpatoruských. – Praha, 1919; Drahný F. a Drahný V. Podkarpatská Rus, její přírodní a zemědělské poměry. – Praha, 1921; Egan E. Hospodářský stav rusínských venkovanů v Uhrách. – Praha, 1922; Zapletal F. Rusíni a naši buditele. – Praha, 1921; Zatloukal J. (ed.) Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. – Bratislava, 1936; Kondratovych. Istorija Podkarpatskoji Rusi dľa naroda. – Ужгород, 1924; Kral J. Podkarpatská Rus. – Praha, 1924; Kožminová A. Podkarpatská Rus. Práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národopisné. – Praha, 1922; Kochanyj – Goralčuk K. Podkarpatská Rus v minulosti a přítomnosti. – Praha, 1931; Nečas J. Politická situace na Podkarpatské Rusi. – Praha, 1922; Pasternak J. Ruské Karpaty v archeologii. – Praha, 1928; Perfeckij E. Sociálně hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII-XV. – Bratislava, 1924; Петров А. Матеріали для історії Угорської (Закарпатської) Русі. – Praha, 1923. – Т. 8.

¹⁵ До виставки було видано каталог “Мистецтво і народ Підкарпатської Русі” (упорядник Сергій Маковський) чеською, російською, англійською та французькою мовами.

¹⁶ Панькевич І. Фонограф в службі лінгвістики. – 1. sjezd slovanských filologů v Praze. Tězy referatů. – Sekce 2. Видано теж окремою відбиткою українською та французькою мовами. – Прага, 1929. – 2 с.

¹⁷ Fonografický archiv České akademie věd a umění. Zvláštní otisk z Věstníku České akademie. – 1935. – Praha, 1935. – S. 1.

¹⁸ В рамках фіксації словацьких говорів було виготовлено чотири пластинки із фольклору колишніх руських сіл Гемера та Спиша: Тельгарт, Завадка та Гельцманівці.

¹⁹ Мушинка М. Голоси предків. – Пряшів, 2002. – С. 231-238.